

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-1.6>

Костицький В.В.,
доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-1692-9810

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПЛЮРАЛІСТИЧНОСТІ СУЧАСНОГО ПРАВОРозУМІННЯ

SOCIOLOGICAL AND LEGAL CONDITIONALITY OF THE PLURALISM OF MODERN LEGAL UNDERSTANDING

У статті автор продовжує дослідження проблем розвитку соціології права, в тому числі і в контексті проблем сучасного праворозуміння. Оскільки право в сучасному суспільстві залишається універсальним і найбільш ефективним регулятором суспільних відносин, інструментом формування влади і здійснення нею функцій держави, мірою рівності і справедливості, засобом унормування, реалізації та захисту прав і свобод людини, загострюється потреба у дослідженні проблем праворозуміння. Зважаючи на домінування соціологічних підходів у вивченні правової реальності та права як соціального явища, автор зосереджується на окремих аспектах соціолого-правової зумовленості дослідження сучасного праворозуміння.

Особливості сучасного суспільного розвитку виключають можливість монопольного володіння на єдино вірну та незаперечну істину у сфері праворозуміння. Тому перед правознавством постали проблеми пошуку відповідей на виклики, зумовлені сучасними викликами розвитку. Адже поза соціумом право залишається «мертвим» текстом. Одним із важливих завдань сучасного правознавства автор вважає розвиток соціології права, соціолого-правових підходів у дослідженні проблем праворозуміння, оскільки сьогодні право як феномен суспільного розвитку не може бути визначене за допомогою методологічних підходів, запропонованих однією із сучасних теоретичних шкіл.

Ураховуючи наявну в юридичній науці множинність підходів до розуміння права, яка має об'єктивний характер, автор у такому плюралізмі вбачає дві тенденції: по-перше, множинність праворозуміння супроводжується протидією провідних наукових шкіл і типів розуміння права, а своєрідним «двигуном» цієї дискусії є переконаність кожної зі шкіл в істинності «свого» напряму; по-друге, спостерігається криза праворозуміння, коли право взагалі починає розглядатися як феномен настільки складний і багатоаспектний, що жодна зі шкіл не може претендувати на формулювання якоїсь «істини в останній інстанції», тому у роботі звертається увага на досліджувані у рамках соціології права соціальні об'єктивні чинники плюралістичності типів праворозуміння (економічна ситуація в країні, політичне становище, вплив ідеологій у суспільстві, особливості історичного моменту, культури, менталітету, суспільної моралі, релігійних переконань та інших елементів соціального середовища, в умовах яких формуються та розвиваються певні типи праворозуміння). Різноманітні об'єктивні та суб'єктивні чинники плюралістичності праворозуміння часто переплітаються та взаємодіють між собою, їхня взаємодія може бути простежена також на буденному, фахово-юридичному та теоретико-правовому рівнях праворозуміння.

Ключові слова: праворозуміння, типологія праворозуміння, юспозитивізм і юснатуралізм.

In the article the author continues research of problems of development of sociology of law, including in the context of problems of modern legal understanding. As law in modern society remains a universal and most effective regulator of social relations, a tool for forming power and exercising state functions, a measure of equality and justice, a means of standardization, implementation and protection of human rights and freedoms, the need for research on legal issues. Given the dominance of sociological approaches in the study of legal reality and law as a social phenomenon, the author focuses on certain aspects of the socio-legal conditionality of the study of modern legal understanding.

Peculiarities of modern social development exclude the possibility of monopoly possession of the only true and indisputable truth in the field of legal understanding. Therefore, jurisprudence faced the problem of finding answers to the challenges posed by modern development challenges. After all, outside society, law remains a “dead” text. One of the important tasks of modern jurisprudence, the author considers the development of sociology of law, sociological and legal approaches to the study of legal understanding, because today law as a phenomenon of social development can not be defined using methodological approaches proposed by one of the modern theoretical schools.

Given the existing in legal science multiplicity of approaches to understanding law, which is objective in nature, the author sees two tendencies in this pluralism: first, the multiplicity of legal understanding is accompanied by the confrontation of leading scientific schools and types of understanding of law, and a kind

of “engine” of this discussion is the conviction of each of the schools in the truth of “their” direction; secondly, there is a crisis of legal understanding, when law in general begins to be seen as a phenomenon so complex and multifaceted that none of the schools can claim to formulate some “truth in the last resort”, so the paper draws attention to the study of sociology of social law active factors of pluralism of types of legal understanding (economic situation in the country, political situation, influence of ideologies in society, features of historical moment, culture, mentality, public morality, religious beliefs and other elements of social environment in which certain types of legal understanding are formed and developed). Various objective and subjective factors of pluralism of legal understanding are often intertwined and interact with each other, their interaction can also be traced at the everyday, professional-legal and theoretical-legal levels of legal understanding.

Key words: *legal understanding, typology of legal understanding.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Право в сучасному суспільстві залишається універсальним і найбільш ефективним регулятором суспільних відносин, інструментом формування влади і здійснення нею функцій держави, мірою рівності і справедливості, засобом унормування, реалізації та захисту прав і свобод людини. Разом із тим у динамічному світі право також швидко розвивається, що зумовлює потребу в науковому осмисленні місця і ролі права у житті соціуму, а тому і детермінує потребу у дослідженні сучасних проблем праворозуміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення невирішених раніше аспектів загальної проблеми. На фоні окремих тверджень про кризу сучасного праворозуміння зберігають свою актуальність праці вчених, спрямованих на дослідження плюралістичності та типології праворозуміння, оскільки у визнанні права на власну наукову творчість у галузі права та множинності праворозуміння запорука поступального розвитку юридичної науки. Ці питання у філософсько-правовому, соціолого-правовому та теоретико-правовому контексті висвітлювалися у працях С. Алексєєва, Р. Ангера, Г.Дж. Бермана, Дж. Голла, М. Костицького, К. Ллевелліна В. Нерсесянца, К. Олівекрона, Р. Познера, П. Рабіновича, Дж. Френка, Ю. Шемшученка та інш. Узагальнення їх наукового доробку та спроби напрацювання інтегральних пояснень феномену права є одним із важливих завдань правової науки.

Формування цілей статті. Основним завданням написання статті є з'ясування сучасних гносеологічних проблем права. Зважаючи на домінування соціологічних підходів у вивченні правової реальності та права як соціального явища розглядається можливість виокремлення соціолого-правової зумовленості дослідження сучасного праворозуміння.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науковій літературі зміст категорії «праворозуміння» розкривається найчастіше так: праворозуміння – це пізнання (осягнення, усвідомлення, осмислення) права, а то й всієї правової реальності, правового буття. При цьому предмет пізнання трактується по-різному. Одні автори обмежують такий предмет сутністю права

та його роллю в регулюванні суспільних відносин, інші ж включають у нього майже всі загальні властивості, риси і прояви права, ототожнюючи праворозуміння майже з усім загальнотеоретичним правознавством [2]. Отже, предметом праворозуміння є право як соціальне явище як у найбільш загальному вигляді, так і в конкретних його проявах. Так, зазначеним об'єктом може виступати як право в планетарному масштабі, право конкретного суспільства, галузь чи інститут права, його окремі норми.

У спеціальній літературі всі визначення праворозуміння охоплюють інтерпретацію цього поняття здебільшого або лише як процесу пізнання й пояснення права (вузькі тлумачення [4]), або ж як процесу і результату такого пізнання й пояснення із одночасним виробленням оцінки та ставлення суб'єкта пізнання права (широкі тлумачення [5]). Другий аспект пов'язаний з тим, що праворозуміння інтелектуальна діяльність, але одночасно складний емоційно-інтелектуальний процес, що вбирає в себе й емоції, почуття, переживання з приводу чинного та бажаного права, які одночасно є тим спонукальним чинником, який, стимулюючи свідомість, накопичений у ній правовий досвід, правові знання, навички та вміння, пробуджує у свідомості правові образи, що містять закономірні властивості права [7].

Звідси, поняття праворозуміння тісно пов'язане з поняттям правосвідомості. Зокрема, залежно від специфіки правосвідомості праворозуміння може бути доктринальним, буденним, науковим тощо. Тому праворозуміння – це емоційно-інтелектуальна діяльність, спрямована на системне пізнання й сприйняття сутності змісту права, його оцінки і вироблення ставлення до права як до цілісного соціального явища [6, с. 16], а також сукупність нагромаджених правових знань. Йдеться про процес і результат пізнання найважливіших проявів буття права, його сутнісних характеристик, що надають змогу відмежувати його від інших соціальних феноменів, насамперед інших соціальних регуляторів – релігії, моралі, звичаїв, корпоративних та політичних норм тощо. Відповідно, виокремлюють чотири ключові форми (ознаки) праворозуміння: 1) пізнання права; 2) сприйняття права; 3) оцінка права; 4) ставлення до права.

Вище ми вже згадали про існуючу в науці множинність підходів до розуміння права, яка

має об'єктивний характер. У такому плюралізмі вбачаються дві тенденції. Перша з них полягає в тому, що множинність праворозуміння супроводжується протидією провідних наукових шкіл і типів розуміння права. Своєрідним «двигуном» цієї дискусії є переконаність кожної зі шкіл в істинності «свого» напрямку. Друга тенденція пов'язується з кризою праворозуміння, коли право взагалі починає розглядатися як феномен настільки складний і багатоаспектний, що жодна зі шкіл не може претендувати на формулювання якоїсь «істини в останній інстанції». Об'єктивними чинниками плюралістичності типів праворозуміння є економічна ситуація в країні, політичне становище, вплив ідеологій у суспільстві, особливості історичного моменту, культури, менталітету, суспільної моралі, релігійних переконань та інших елементів соціального середовища, в умовах яких формуються та розвиваються певні типи праворозуміння. Різноманітні об'єктивні та суб'єктивні чинники плюралістичності праворозуміння часто переплітаються та взаємодіють між собою, їхня взаємодія може бути простежена також на буденному, фахово-юридичному та теоретико-правовому рівнях праворозуміння.

Для окреслення різних підходів до розуміння права вживають поняття типу праворозуміння, яке позначає собою філософсько-юридичний або теоретико-методологічний підхід обґрунтування загального поняття права, закономірностей його походження, сутності, форм вираження та співвідношення права з державою [8, с. 37]. Таке поняття використовують здебільшого для наукової ідентифікації, зокрема для віднесення правового вчення до певного типу праворозуміння. Отже, типологія у праворозумінні має чітко визначні ідентифікаційні цілі: кожне вчення можна, з певним ступнем умовності, віднести до того чи іншого типу праворозуміння. Важливість такої типології чітко уловлена проф. В. Нерсисянцем: «Тип праворозуміння визначає парадигму (смыслову модель, принцип і взіреть) юридичного пізнання, власне науково-правовий зміст, предмет і метод відповідного вчення про право [9].

У сучасній теорії права досі немає єдиної усталеної та загальнозживаної класифікації типів праворозуміння. Виокремлюють два найбільш великі – позитивістський та непозитивістський типи праворозуміння [10]. В. Нерсисянц, В. Четвернін та Г. Лук'янова вважають, що існує три основних типи розуміння права: легістський (позитивістський), природно-правовий (юснатуралістичний) і лібертарно-юридичний [11, с. 36]. В. О. Скакун це позитивістський, непозитивістський (природно-правовий) та змішаний (інтегративний) типи праворозуміння [12], а у М.І. Козюбри та О. Піщуліна – природно-правовий (юснатуралістичний), юридико-позитивістський (нормативістський) і соціологічний типи праворозуміння [13, с. 35].

О. Мартишин виділив чотири типи праворозуміння: юридичний позитивізм (нормативізм), соціологічний позитивізм, теорії природного права і філософське розуміння права, але, окрім цих класичних підходів, ще й похідний від них – інтегративний, заснований на поєднанні в різному співвідношенні принципів, що лежать в основі перших чотирьох підходів [14]. Зауважимо, що часто у таких типологіях не визначаються критерії класифікації. Так, Г. Бернацький розрізняє теологічний, натуралістичний, об'єктивно-ідеалістичний, суб'єктивно-ідеалістичний, містичний, економічний, політологічний, соціальний, формально-догматичний типи [15], а П. Баранов, вважаючи таким критерієм суб'єкт нормоутворення, поділяє праворозуміння на теологічне, природно-правове, історичне, позитивно-правове [17]. Оскільки за кожним видом можемо побачити кілька різних суб'єктів, які можуть повторюватися і в інших випадках, вважаємо такий вибір критеріїв невдалим.

Також не охоплює усіх можливих видів використання двох підстав для класифікації типів праворозуміння (практичної і теоретичної) А. Поляковим [18]. Практичний тип праворозуміння відображається в суспільній правовій свідомості у вигляді найбільш загальних ознак, що характеризують ставлення суспільства до права, його особливе правознавство та почуття з приводу права. Але тоді визнати, що не тільки кожна цивілізація, але й кожна культура, кожна країна і соціальна група та й зрештою кожна людина має є свій тип праворозуміння. Можна виокремити загальні типи, наприклад, праворозуміння Сходу і Заходу (незахідних та західної цивілізацій), а також національні, групові та індивідуальні типи праворозуміння. Погодилося, що теоретичне праворозуміння може бути оформлено концептуально, якщо взяти до уваги запропоновані А. Поляковим три теоретичні підходи до розуміння права: природно-правовий, етатистський і соціологічний. Але це не виключає того, що теоретичне праворозуміння може мати місце на рівні правової ідеології як виду правосвідомості без оформлення у концепцію.

Останнім часом набули певного поширення також спроби узалежнити типологію праворозуміння від типології стадій розвитку наукового раціоналізму. За таким підходом цей раціоналізм проходить три стадії розвитку: класичну, некласичну та постнекласичну. У сучасній теоретичній юриспруденції ця тричленна типологія зазнає певної модифікації стосовно типів праворозуміння. Так, І.Л. Честнов виокремлює класичний та посткласичний типи праворозуміння, відносячи до ключових характеристик останнього застосування при поясненні й обґрунтуванні правової реальності трьох «поворотів»: лінгвістичного, антропологічного та прагматичного. Тому право в його розумінні – це текст, що є результатом людської діяльності та від-

творюється діями й ментальними уявленнями людей. Тобто право – це не статична структура, а триваючий «процес відтворення правової реальності» [19].

Варто звернути увагу на глибоке дослідження А. Скоробагатова, який у спробах віднайти критерії класифікації для типології праворозуміння, визначення яких здебільшого уникають, виокремлює такі [20]: домінуюча картина світу та загальнонаукова парадигма доби; філософська доктрина та юридичний світогляд суб'єкта праворозуміння; методи аналізу феномену права. За цими параметрами він бачить класичне праворозуміння (право можна пізнати і пояснити за допомогою однієї «правильної» теорії, яку слід віднайти) та посткласичне праворозуміння (право – багатовимірне явище; за допомогою тільки теорії права пізнати його неможливо, сутність права допомагають розкрити звернення до філософії права, соціології права та інших юридичних і гуманітарних наук).

У рамках класичного праворозуміння, відтак, можна виділити два домінуючих типи праворозуміння – юснатуралізм і позитивізм. У посткласичному праворозумінні виявляємо два провідні підходи – інтегративний та постмодерністський. До першого належать теорії, що характеризуються прагненням поєднати в рамках єдиної правової теорії окремі прояви буття права – ціннісний (юснатуралізм), нормативний (етатизм), соціальний (соціологія права). Серед теорій інтегративного праворозуміння виокремлюються: інтегративна юриспруденція (Дж. Голл [21], Г. Дж. Берман [22]), реалістичні теорії права (К. Левеллін [23], Дж. Френк [24], К. Олівекрона [25; 26]), школа критичних правових досліджень (Р. Ангер, М. Келман) [27], економічна теорія права (Р. Познер [28]).

Постмодерністський напрям праворозуміння А. Скоробагатов пропонує розглядати в єдності таких течій: феноменології права, герменевтики права, екзистенціалізму права, антропології права, синергетики права та діалогічної теорії права [20].

О. Тимошина розрізняє два типи праворозуміння – класичний та посткласичний (посилаємося на її думку, але не забуваємо про заангажовану і не обгрунтовану критику Тимошиною О. творчості видатного вченого Л. Петражицького, що уже було предметом нашого дослідження [29]). На її думку, класична і посткласична типологія є своєрідним стилем філософсько-правового мислення, типологічні особливості яких визначаються типом наукової раціональності. В основі класичної і посткласичної типології лежить уявлення про те, що наукове знання є явищем, яке історично розвивається та формується в межах певного соціокультурного контексту [30]. О.В. Тимошина, розрізняючи класичні та некласичні типи праворозуміння, віднесла до ключових ознаки перших, з яких наведемо такі,

що не викликають заперечень: 1) об'єктивістська інтерпретація буття права; 2) кореспондентна теорія істини¹; 3) вивчення об'єкта в «чистому» вигляді, без урахування соціокультурних детермінант; 4) прескриптивний (описовий) характер теорії, яка є плацдармом для здійснення теоретичних схем. Натомість для некласичних типів праворозуміння називаються такі ознаки: 1) процесуальність інтерпретаційних практик суб'єктів; 2) конституювання предмета методом дослідження; 3) когерентна теорія істини²; 4) незавершеність теоретико-правового знання; 5) соціокультурна детермінація правової рефлексії; 6) розгляд теорії права не як абстрактного знання, а як теоретико-методологічного набору засобів, методів техно-юридичних прийомів вирішення конкретних питань у правотворчій та правозастосовній діяльності, усій політико-правовій практиці, а також науковій, науково-дослідній та освітній роботі.

Типовими класичними типами праворозуміння виявилися юснатуралізм і юспозитивізм, які являють собою раціоналістичний та емпіричний варіанти філософсько-правового натуралізму. Натомість для некласичних типів праворозуміння властиві ускладнення картини правової реальності, а тому некласичні інтерпретації права як апріорної ідеї права, «веління суверена» чи «правопорядку» сприймаються як беззмістовні [31].

Відзначимо аргументовану позицію С. Максимова, який вважає, що типологія праворозуміння вибудовується залежно від того, що пропонується у якості основи правової реальності, тобто простору, де локалізуються правові сенси. Згідно з таким підходом виокремлено чотири типи праворозуміння: 1) правовий позитивізм – на зовнішньому боці правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий об'єктивізм – на соціальній обумовленості права, його вкоріненості в житті; 3) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, – на ідеально-моральному боці права, який розкривається у свідомості суб'єкта ідеї права; 4) правова інтерсуб'єктивність, або некласичні концепції природного права, – на тому смислово-боці права, який проявляється у процесі взаємодії суб'єктів [32]. Три перші (правовий позитивізм, правовий об'єктивізм, правовий суб'єктивізм) виражають класичні типи праворозуміння, засновані на розподілі сутності та існування (як теорія природного права та юспозитивізм), суб'єкта та об'єкта (як суб'єктивізм та об'єктивізм), вони виходять із зовнішньої позиції дослідника як спостерігача. Вчений протиставляє їм некласич-

¹ Концепція, за якою твердження повинні відповідати навколишній дійсності.

² Концепція, що зводить проблему істинності до критерію когерентності (coherence) – самоузгодженості, несуперечливості: напр., теза є істинною, якщо вона є елементом логічно взаємопов'язаної та когерентної системи.

ний підхід до праворозуміння, що ґрунтується на подоланні однобічності інших підходів, – позиція інтерсуб'єктивності, яка виходить із положення дослідника як учасника правових подій, що реалізується, передусім, у феноменолого-герменевтичній та комунікативно-дискурсивній формах [33].

Як видно, досі в теоретичній юриспруденції не існує загальноприйнятої класифікації типів праворозуміння, при тому що вченими пропонуються доволі різні критеріальні основи для таких класифікацій. Такі версії та інтерпретації мають сенс у контексті розуміння та сприйняття як актуального плюралістичного (за сутністю) пост-модерністського світоустрою та його складової

частини – сфери правової регуляції [34]. Разом із тим спостерігаємо соціальну чи навіть соціолого-правову зумовленість сучасних типологій праворозуміння. Вчені не можуть обійти той факт, що право є соціальним явищем, результатом діяльності суспільства і людини, тобто результатом комунікації, легалізації та легітимації інтересів та цілепокладання, боротьби ідей і підходів, компромісів і антагонізмів. Більше того, межі та евристичні можливості кожної концепції чи тлумачення, які є частковими відповідями на глобальні питання, за нинішніх умов самі є край рухливими, динамічними, а тому й інваріантними.

Список використаних джерел:

1. Костицький В.В. Проблеми ренесансу в сучасній теорії права. *Малий і середній бізнес*. 2009. № 1-2. С. 3–10.
2. Рабінович П. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння). *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 154.
3. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах. Москва : Юристъ, 2015. С. 34.
4. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное право-понимание на грани двух веков) Москва, 2005. С. 23.
5. Леушин В.И. Понятие, сущность и социальная ценность права. *Теория государства и права* / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. Москва, 1998. С. 217.
6. Костицький В.В. Право як цілісність. *Право України*. 2002. № 2. С. 8–9.
7. Попов В.И. Методологические основания многоаспектного подхода к пониманию права и его значение для юридической практики. *LEX RUSSICA*. 2019. № 3(178)– С. 10.
8. Гойман-Калинский И.В., Иванец Г.Н., Червонюк В.И. Элементарные начала общей теории права : учебное пособие / под ред. В.И. Червонюка. Москва, 2003. С. 63.
9. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля. Москва, 1998. С. 132.
10. Лапаева В.В. Различные типы правопонимания: анализ научно-практического потенциала. *Законодательство и экономика*. 2006. № 4. С. 103–115.
11. Нерсесянц В.С. Философия права: либертарно-юридическая концепция. *Вопросы философии*. 2002. № 3. С. 10.
12. Скакун О.Ф. Теория держави і права : підручник. 2-е вид. / Пер. з рос. Харків : Консум, 2005. С. 216.
13. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 15.
14. Мартышин О.В. Совместимы ли основные типы понимания права? *Государство и право*. 2003. № 6. С. 13–15.
15. Бернацкий Г.Г. Евгений Николаевич Трубецкой: естественное право и религия. Санкт-Петербург, 1999. С. 48–50.
16. Костицький В.В. Право як цілісність: теолого-соціологічний підхід. *Соціологія права*. 2012. № 1(3). С. 3–9.
17. Философия права : учеб. пособие / П.П. Баранов, В.Ю. Шпак, Е.Е. Несмеянов, А.И. Лукьянов. Ростов н/Д, 2002. С. 12.
18. Поляков А.В. Общая теория права : курс лекций. Санкт-Петербург, 2001. С. 36–37.
19. Честнов И.Л. Постклассическая теория права. Монография. С. 12.
20. Скорбогатов А.В. Типология правопонимания: сравнительно-правовой анализ. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2008. № 4. С. 147–150.
21. Холл Дж. Интегративная юриспруденция // Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 3. Москва, 1999. С. 740–742.
22. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования. Москва : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М –НОРМА, 1998. 624 с.
23. Ллевеллин К.Н. Немного реализма о реализме. *Антология мировой правовой мысли*. В 5 т. Т. 3. Москва, 1999. С. 690–691.
24. Фрэнк Дж. Право и современное сознание. *Антология мировой правовой мысли*. В 5 т. Т. 3. Москва, 1999. С. 684–685.
25. Оливекрона К. Право как факт / К. Оливекрона ; Пер. Е. Ю. Таранченко ; Науч. ред. пер. А.В. Поляков, М.В. Антонов. *Российский ежегодник теории права*, 2008. № 1. Санкт-Петербург : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 669–752.
26. Антонов М.В. Скандинавская школа правового реализма. *Российский ежегодник теории права*. № 1. 2008 / Под ред. А.В. Полякова. Санкт-Петербург : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2009. С. 645–668.

27. Сметанников Д.С. Школа критических правовых исследований : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2000 149 с.
28. Познер Р. Экономический анализ права / Р. Познер ; пер. с англ. А. А. Фофонова под редакцией В.Л. Тамбовцева. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2004. Т. 1-2. 974 с.
29. Wasyl W. Kostytsky., Kwestia oceny dziedzictwa prawnego Leona Petrażyckiego w nowoczesnej doktrynie prawnej Ukrainy. *Leon Petrażycki i jego dzieło*. Warszawa. *Studia Iuridica*. 2018. P. 163–184.
30. Тимошина Е.В. Классика, постклассика... неоклассика: к обоснованию контрпостмодернистской программы в теории права. *Правоведение*. 2014. № 4. С. 9.
31. Тимошина Е.В. Теория и социология права Л.И. Петражицкого в контексте классического и постклассического правопонимания : автореф. дис. ... д. ю. н. : 12.00.01 ; Институт государства и права РАН. Москва, 2013. С. 22.
32. Максимов С.И. Правовая реальность : опыт философского осмысления. Харьков : Право, 2002. С. 138–142.
33. Максимов С.И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права. *Известия вузов. Правоведение*. 2014. № 6. С. 49.
34. Козлихин И.Ю. О нетрадиционных подходах к праву. *Правоведение*. 2006. № 1. С. 31–40.
35. Пищулин А.В. Юридический позитивизм в современном правопонимании : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2010. С. 12.
36. Лук'янова Г.Ю. Компліментарно-цілісна концепція праворозуміння (аспекти загальної теорії) : авто-реф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук : 12.00.01. Львів, 2013. 21 с.
37. Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва, 2008. С. 41.